

Надкарбування «Колюмни» зі скарбів XV ст. з Наддніпрянщини

Про існування литовських надкарбувань «Колюмни» на золотоординських та кримських монетах XV ст. відомо ще з XIX ст., проте в їхньому походженні, призначенні і хронології все ще багато неясного та суперечливого. Окрім загальних міркувань щодо зв'язку цих надкарбувань з діяльністю місцевої адміністрації на півдні Великого князівства Литовського (ВКЛ) єдине, що було надійно встановлено, це існування в минулому двох центрів емісії надкарбувань — подільського та київського [1–4]. Основною причиною цього була та обставина, що до останнього часу відома дуже мала кількість таких монет, не більше декількох десятків, до того ж для значної частини з них місце знахідки було невідомим. Однак в останній час у цій проблемі, завдяки значним новим знахідкам монет з надкарбуваннями, спостерігається прогрес. З'явилися роботи, де на основі аналізу останніх скарбів, що містили загалом більше сотні монет з литовськими контрамарками, уточнюється хронологія окремих емісій, деталізується локалізація центрів надкарбувань, саме явище контрамаркування вписується в історичний контекст [5, 6].

Ростислав Саввов (Хмельницький)

У цьому руслі знаходиться і ця робота, в якій наведено результати дослідження кількох нових скарбів, знайдених влітку та восени 2011 р. в Наддніпрянщині з надкарбуваннями «Колюмни». Один з них було знайдено на південь від Києва, поблизу с. Устимівка Васильківського району. За повідомленням знахідника усі монети були виявлені компактною групою. Загалом було знайдено 23 монети, серед них за визначенням автора було сім екземплярів празьких грошів Вацлава III (IV) (1378–1400), тринадцять дангів ханів Золотої Орди, два татаро-генуезькі аспри міста Кафи хана Бек-Суфі (1419–1421), одно акче Кримського ханства хана Хаджі-Гірея (1440–1466). Серед золотоординських монет були визначені данги Тімур-Кутлука (1395–1399), Шадібєка (1399–1407), Пулада (1407–1410) та Бек-Суфі (1419–1421). Наймолодша монета скарбу — акче Хаджі-Гірея, отже скарб був тезаврований близько середини XV ст. [7, 8]. Більша частина східних монет скарбу контрамаркована знаком «Колюмни».

Решту скарбів об'єднує та обставина, що усі вони були виявлені в Сумській області у долині річки Сейм. В басейні цієї річки у Ворголі та поблизу Рильська раніше вже знаходили скарби золотоординських дангів, у тому числі і з надкарбуваннями «Колюмни» [9]. Один з нових скарбів було знайдено в п'ятнадцяти кілометрах від Воргола поблизу с. Мутин, Кролівецького району. За словами знахідника скарб знаходився неподалік берега Сейму. До складу цього скарбу входили тільки східні монети, загалом понад 300 монет.¹

Попереднє його вивчення показало, що майже всі монети належать до дангів ханів Золотої Орди другої половини XIV — початку XV ст. від Бердибека (1357–1359) до Девлет-Берди (1420–1422), включаючи монети Азіз Шейха (1364–1367), Токтамиша (1380–1395), Бек-Пулада (1386–1392), Таш-Тімура (1394–1395), Шадібєка, Пулада, Чокре (1414–1415), Дервіша (1414–1419) та Бек-Суфі. Переважна більшість монет належить до дангів Токтамиша, Шадібєка, Пулада і Бек-Суфі. Серед монет присутні також близько десятка наслідувань золотоординським дангам та декілька екземплярів аспрів міста Кафи хана Бек-Суфі. Молодша монета скарбу — аспр Кафи Девлет-Берди (1420–1422), таким чином скарб був тезаврований десь після двадцятих років XV ст. Близько ста монет скарбу мають надкарбування «Колюмни». Особливістю цього скарбу є присутність серед ненадкарбованих монет значної кількості стертих та погано карбованих монет.

Ще один подібний скарб східних монет з цієї місцевості, близько сімдесяти монет, з яким автору довелося познайомитися лише побіжно, був знайдений теж неподалік, вище по долині Сейму поблизу села Волинцеве Путивльського району. Склад монет скарбу типовий — данги золотоординських ханів початку XV ст.

та їх наслідування з домішкою татаро-генуезьких аспрів міста Кафи. Наймолодші монети скарбу — данги Девлет-Берди (1420–1422) та Улу Мухамеда, часів його першого правління (1420–1422). Понад половини монет скарбу мають надкарбування «Колюмни».

Також у долині річки Сейм, на цей раз під самим Путивлем, знайдено скарб, що складався з 236 золотоординських монет. Хоча у ньому не було зареєстровано надкарбувань «Колюмни», він представляє для даної роботи інтерес, оскільки місце його виявлення знаходиться неподалік як від Мутинського, так і від Волинцевського скарбу, що надає змогу порівняти ці скарби. Більшість монет скарбу належать Шадібєку, в основному це данги карбування Кафи. Присутні також понад десятка монет Пулада та незначна кількість монет Токтамиша і Тімур-Кутлука. Також у скарбі були присутні декілька десятків наслідувань переважно дангам Шадібєка та Токтамиша. Отже, виходячи з наявності у скарбі монет Пулада (1407–1410), скарб був захований після 1410 р., що приблизно на десять років раніше розглянутих скарбів з надкарбуваннями «Колюмни».

Контрамарки «Колюмни» із зазначених скарбів традиційної іконографії, мають відносно великі розміри та майже

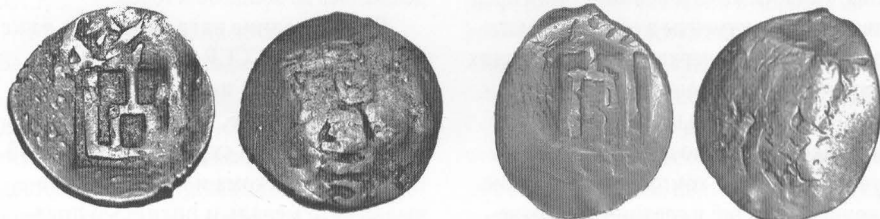

Рис. 1. Монети з надкарбуваннями «Колюмни» з нових скарбів.

¹ Автор в словлює щирю подяку Ірині Н. за всебічну допомогу в опрацюванні скарбу.

Рис. 2. Надкарбування «Коліумни» з крапками в полі знаку: 1 — з Устимівського скарбу; 2, 3, 4 — з Мутинського скарбу.

Рис. 3. Дефекти надкарбувань «Коліумни»: 1, 2, 3, 7 — монети з Волинцевського скарбу; 4, 5, 6, 8 — з Мутинського скарбу.

всі биті різними штемпелями (рис. 1). Усі вони належать до різновидів описаного раніше типу надкарбування «Коліумни» на монетах знайдених в Наддніпрянщині — з великим центральним п'єдесталом та симетрично розташованим відносно бокових центральним стовпом [10, 11]. Кілька надкарбувань, по одному з Устимівського та Волинцевського та три з Мутинського, мають крапки в полі знаку «Коліумни» розташованими ліворуч, праворуч центрального стовпа, а також під п'єдесталом (рис. 2). Такі типи контрмарок теж відомі з попередніх знахідок у цьому регіоні [5, с. 15]. У багатьох випадках у надкарбуваннях відсутні один або обидва бокові стовпи (рис. 3). З чітких відбитків на деяких монетах видно, що це могло статися не тільки за рахунок перекосу штемпеля під час контрмаркування, а й у результаті того, що вони були відсутніми уже на штемпелі, ймовірно, в результаті його спрацювання та руйнування. Велика кількість штемпелів використаних для надкарбування, навіть за умови їхнього швидкого спрацювання, на думку автора, свідчить про значні обсяги емісії надкарбувань.

Цікавою особливістю Мутинського скарбу є присутність серед надкарбованих

дангів їхніх копій-підробок (рис. 4). На них достатньо реалістично з деякими типовими дефектами контрмаркування зображені «Коліумни». Виявлено дві такі монети виготовлених шляхом відливання. Виходячи із сірого кольору патини для виготовлення підробок використовувалось низькопробне срібло. Маса обламаною екземпляра 1,03 г, цілого — 0,87 г. Такі підробки дангів з надкарбованим знаком «Коліумни» виявлені вперше. Йдеться

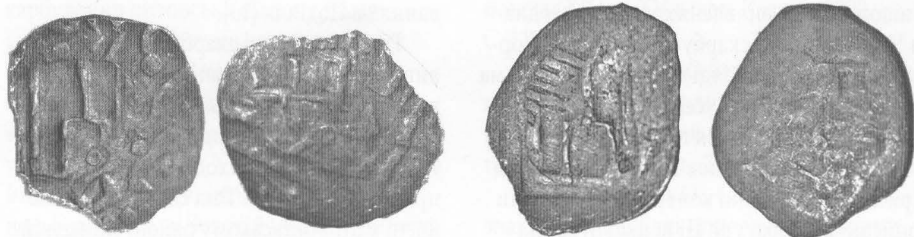

Рис. 4. Підробки золотоординських дангів з надкарбуваннями «Коліумни» з Мутинського скарбу.

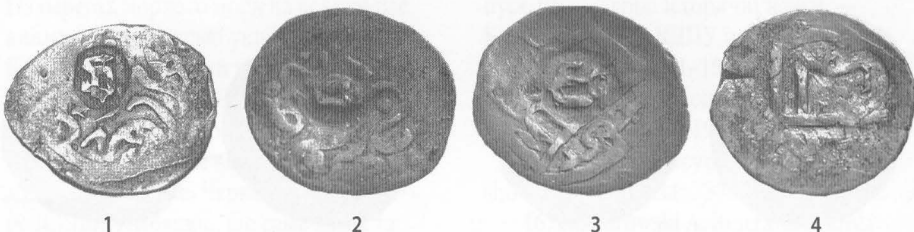

Рис. 5. Малі клейма на монетах зі скарбів: 1 — тип «В»; 2 — тип «D»; 3 — «Пташка»; 4 — «Пташка» (праворуч) поверх «Коліумни».

саме про підробки, а не про приклади контрмаркування знаком «Коліумни» наслідувань дангів. На думку автора, існування підробок надкарбованих «Коліумни» доводить, що курсування надкарбованих дангів у певних місцевостях мало істотне значення для грошового обігу. Необхідно також додати, що наявність грубих литих підробок дає можливість припустити існування й інших, більш достовірних підробок, виготовлених, наприклад, технікою карбування. Можливо, що саме присутність серед надкарбувань цих «якісних» підробок пояснює ту велику кількість різноманітних дефектів, які спостерігаються в надкарбуваннях «Коліумни».

Представляє інтерес той факт, що у зазначених скарбах виявилось понад десятка монет з контрмарками інших видів (рис. 5). Більшість з них це однотипні невеликого розміру, 0,5–0,7 см в діаметрі, круглі клейма. Відбивалися вони на відміну від «Коліумни» на відносно м'якій підставці, внаслідок чого монети після надкарбування набували мисковидної форми. Найпоширеніше клеймо зі знаком дещо схожим на літеру «В». Одне з них знайдене в Устимівському скарбі, дев'ять у Мутинському (два з них биті частково зруйнованими штемпелями) та ще два в Волинцевському. Усі вони биті різними штемпелями, зображення знаку представлене у двох варіантах (рис. 6). Різновиди цього клейма відомі в літературі [11]. Слід підкреслити, що це клеймо проставлялось одночасно зі знаком «Коліумни», оскільки відомі монети з обома контрмарками з розташуванням «Коліумни» поверх «В» та навпаки. Припускають, що ця контрмарка має кримське походження [12].

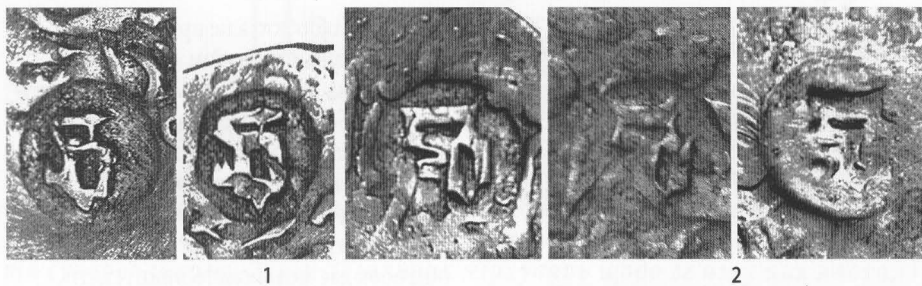

Рис. 6. Різновиди малого клейма типу «В»: 1 — дещо схоже на літеру «Б»; 2 — варіанти «В».

Однак її часті знахідки останнього часу в Наддніпрянщині ставлять цю думку під сумнів.

Ще два подібних клейма малого розміру було виявлено в розглянутих скарбах. Перше з них, дещо схоже на латинське «D», представлено у двох екземплярах з Му-

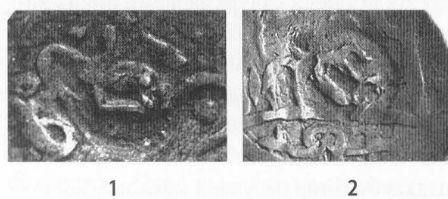

Рис. 7. Збільшені зображення малих клейм: 1 — тип «D»; 2 — «Пташка».

тинського скарбу, одне з них бите частково зруйнованим штемпелем. Друге клеймо, схоже на зображення пташки без голови, представлено по одному екземпляру в Му-тинському та Волинцевському скарбах, в обох випадках надкарбоване на дангах Бек Суфі (рис. 7). Ще одне таке клеймо з Волинцевського скарбу поставлене поверх контрамарки «Колюмни» (рис. 4, 5). За своїм стилем це клеймо близьке до східних клейм із зображенням пташки.

Привертають увагу дві контрамарки іншого стилю виявлених у скарбах: одна з Устимівського скарбу прямокутної форми зі знаком у вигляді літери «М» з п'ятьма (сімома?) крапками усередині, інша — з Волинцевського теж прямокутної форми у вигляді трьох крапок поставлених у ряд (рис. 8). Раніше такі контрамарки не були описані в літературі. Ці надкарбування було вибито на вже контрмаркованих

знаком «Колюмни» монетах. Билися вони, на відміну від круглих клейм, подібно «Колюмни» на твердій підставці, що не призводить до сильної деформації монети. Невеликі за розмірами клейма були поставлені з краю знаку «Колюмни» та виглядають додатковим елементом до основної емблеми (рис. 9). Подібні малого розміру контрамарки, але у вигляді двох крапок теж поставлених поверх знаку «Колюмни», були виявлені раніше в описаному в роботі білоруських нумізматів Борейші Ю. та Казарова А. великому скарбі з надкарбуваннями з-під Києва. У цій роботі було визнане литовське походження цих контрамарок та висунуті припущення щодо їхнього можливого призначення, таких як додаткові позначки майстра, місця, або часу надкарбування [5, с. 16–17]. На думку автора, зазначені нові контрамарки стилістично відрізняються від відомих східних клейм і теж можуть належати до знаків литовсько-руської адміністрації, що призначалися для виконання якихось контрольних функцій. На користь цієї думки можна додати, що схожі додаткові позначки у вигляді крапок розташованих у полі знака «Колюмни» спостерігаються в литовських надкарбуваннях з Поділля [13].

Розглянуті нові скарби дають можливість уточнити локалізацію та час проведення надкарбувань. Подібні скарби XV ст., до складу яких входили празькі гроші та східні монети, знаходили в Наддніпрянщині і раніше. Такі скарби були знайдені в Миронівському районі Київській області та Канівському районі Черкаської

Рис. 8. Монети з контрамарками «Колюмни» та додатковими клеймами: 1 — з Устимівського скарбу; 2 — з Волинцевського скарбу.

області [14]. Також у Наддніпрянщині та на схід від неї було знайдено й скарби ординських монет з надкарбуваннями «Колюмни» «київського» типу: 40 км південніше Києва на березі Дніпра в Рильському районі Курської області (Росія) та окремі монети з надкарбуваннями на вже згаданому городищі Воргол Сумської області і посаді м. Любутська (Росія) [5, с. 19–20; 6, с. 173–174]. Отже, останні знахідки скарбів монет з литовськими надкарбуваннями з Наддніпрянщини ще раз підтвердили тезу про існування у цій місцевості емісійних центрів. Щодо датування періоду, в який провадилося контрмаркування «Колюмни» за монетами-основами, то в Устимівському скарбі наймолодшою монетою-основаю є данг Пулада, що датований 813 р. х. (1410/11). Наймолодші монети-основи з Мутинського скарбу належать до Бек-Суфі (1419–1421), а Волинцевського — це аспри Бек-Суфі та данги Улу Мухамеда (1420–1422). З іншого боку повна відсутність надкарбувань «Колюмни» у Путивльському скарбі, який мав формуватися у схожих з іншими скарбами долини Сейму умовах, датує початок контрмаркування часом тезаврації цього скарбу, тобто часом після 1410 р. Таким чином, період контрмаркування «Колюмни» за даними з розглянутих скарбів окреслюється приблизно другим — початком третього десятиліття XV ст., що не суперечить висновкам роботи Борейші Ю., Казарова А. [5, с. 41]. Потрібно також підкреслити, що жодна з монет Путивльського скарбу не мала не тільки надкарбувань «Колюмни», але й інших клейм, відомих у скарбах Наддніпрянщини. Вочевидь, що ці клейма теж з'явилися після 1410 р. синхронно з «Колюмни» і тому, можливо, зв'язані з ними. Виявлення в розглянутих скарбах нових клейм литовського походження разом із виявленням останнім часом значних за обсягами знахідок монет з надкарбуваннями «Колюмни» вказує на можливість існування під Києвом декількох центрів контрмаркування та тривалість у часі цієї акції.

Накопичений наразі матеріал щодо надкарбувань «Колюмни» надає змогу ставити також питання про призначення надкарбувань. Не викликає сумніву думка щодо політично-декларативної мети надкарбування. У цьому зв'язку, зазвичай, приводять літописне повідомлення про «знамення», які Великий князь Литовський Вітовт (1392–1430) хотів бити на ординських грошах. Не менш значимий,

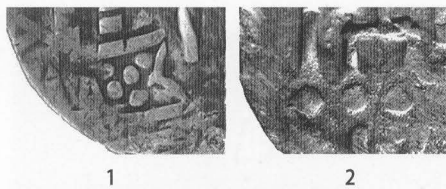

Рис. 9. Збільшені зображення додаткових клейм: 1 — тип «М»; 2 — «Три крапки».

на думку автора, був і фінансово-економічний аспект контрмаркування. Із загальних міркувань зрозуміло, що для того, щоб отримати прибуток, монети з допомогою надкарбування в той, чи інший спосіб штучно підвищували курс. Так, виходячи з обставин грошового обігу перших десятиліть XV ст. в Наддніпрянщині — паралельного курсування празьких грошів та золотоординських дангів, Борейша Ю. та Казаров А. припустили, що надкарбованим «Колюмни» дангам емітент присвоював підвищений курс у половину празького грошу, і таким чином отримував 20% прибутку за рахунок різниці між призначеною вартістю та дійсною вартістю срібла в монеті. Ці міркування ґрунтувалися на таких вагових показниках: маса чистого срібла в празькому гроші на рубежі XIV–XV ст. складала 1,62 г, а лігатурна маса (маса монетного сплаву, тобто повна маса монети) данга рубежу другого-третього десятиліття XV ст. — 0,80 г, при пробі металу 850 [5, с. 13]

З наведеними ваговими показниками і відповідно зробленими з них висновками важко погодитись. Потрібно взяти до уваги, що на той час в обігу в Наддніпрянщині серед золотоординських дангів ще зберігались відносно важкі монети Пулада, Шадібєка, Токтамиша, які складали значну частку грошової маси. Звичайно, реальна середня маса дангу в обігу за рахунок зношування, обгинання та присутності легковагових наслідувань була дещо нижче, але все ж далеко не 0,80 г. Якщо звернутись до матеріалу розглянутих скарбів (у даному випадку зважувалися тільки монети без надкарбувань), то наприклад, середня маса дангів з Устимівського скарбу (шість монет) становить — 1,04 г, а середня маса ста сорока монет з Мутинського скарбу — 1,02 г (не враховувалась легковагова фракція стертих монет, разом з нею середня маса данга складає — 0,98 г), що істотно перебільшує масу дангів, прийнятої в розрахунках Борейші Ю. та Казарова А. Близька до них середня маса — 0,96 г дангів без надкарбувань (маса ламаних монет не враховувались) з опублікованого Рильського скарбу [15]. Виходячи з цих реальних

вагових показників бачимо, що золотоординський данг з обігу в Наддніпрянщині у другому-третьому десятилітті XV ст. за вмістом чистого срібла фактично вже складав половину празького грошу і тому не потребував такого підвищення курсу.

З іншого боку звертає на себе увагу, що для надкарбувань «Колюмни», як показує матеріал даних скарбів та інших скарбів з цієї місцевості, переважно використовувалася зношена монета зниженої маси. Так середня маса семи монет з надкарбуваннями «Колюмни» з Устимівського скарбу становить — 0,89 г, а дев'яносто однієї з Мутинського (маса двох наслідувань не враховувалась) — 0,88 г. Середня маса надкарбованих монет зі згаданого Рильського скарбу становить 0,87 г. Цікаво, що монети з надкарбуваннями інших типів з цих скарбів теж мають знижену масу. Вочевидь, що таку стерту, з втратою маси монету грошовий ринок міг не приймати. Саме це й могло послужити основою для надкарбування. Виглядає правдоподібним, що емітент шляхом надкарбування міг надавати знеціненій монеті легальний статус і як повноцінну монету знову повертати її в місцевий грошовий обіг, отримуючи дохід за рахунок різниці у вартості фактично срібного брухту і обігової монети. Подібна практика існувала пізніше і відома як домінальне контрмаркування. Власники великих земельних маєтків — домінії у XVII — XVIII ст., наприклад Потоцькі, надкарбовували знецінену стерту роздрібну мідну і білонову монету і пускали її в обіг у своїх володіннях як повноцінну. На території України відомі такі монети з контрамарками з гербом «Пилява».

На думку автора, саме явище надкарбування литовськими контрамарками східних монет можливо пов'язати з існуванням у той час далеко просунутих на південь та схід військових залог. З історичних джерел відомо, що у перші десятиліття XV ст. ВКЛ під владою Вітовта, скориставшись внутрішньою боротьбою в Золотій Орді, поширило свій контроль на причорноморські степи. На берегах Чорного моря на деякий час виникають литовські укріплені пункти. В 1411 р. номінальний володар Польщі та Литви Владислав-Ягайло (1386–1434) здійснив подорож по східних регіонах держави, у ході якої він окрім інших міст відвідав Київ, Черкаси та Звенигородку [16]. Ймовірно, що саме в них та інших укріплених пунктах, там де стояли військові гарнізони, для задоволення їхніх

потреб і надкарбовували монету. Шляхом контрмаркування знеціненій монеті «повертали» колишню вартість, поповнюючи таким чином військову казну.

Список літератури

1. Gumowski M. Numizmatyka litewska wiekow srednich. Krakow 1920. — S. 56–60.
2. Ivanauskas E., Balcius M. Lietuvos didziosios kunigaikstystes. Vilnius, 1993. — S. 80–84.
3. Івакін Г., Козубовський Г. Золотоординські монети з литовськими контрамарками//ЗНТШ — Львів, 1996. — Т. СXXXI. — С. 290–298.
4. Козубовський Г. А. К вопросу о генуэзско-татарских монетах с литовскими надчеканками. Сугдейский сборник. — Киев — Судак, 2004. — С. 164–169.
5. Борейша Ю., Казаров А. О надчеканках «Колюмни» Витовта Кейстутовича и Свидригайлы Ольгердовича. Минск, 2009. — С. 53.
6. Зайцев В. В. О датировке надчеканок в виде «столбов» на золотоординских монетах//Средневековая нумизматика Восточной Европы. — Вып. 1. — М., 2006. — С. 173–174.
7. Френ Х. М. Монеты ханов улуса Джучиева или Золотой Орды. СПб., 1832.
8. Сагдеева Р. З. Серебряные монеты ханов Золотой Орды. Москва, 2005. — С. 80.
9. Лебедев В. П., Зорин А. В. Денежное обращение Курской земли в золотоординское время//Степи Европы в эпоху средневековья. — ДонГУ, 2008. — Т. 6. — С. 487–506.
10. Ivanauskas E. Coins of Lithuania 1386–2009. Vilnius 2009. — S. 36–39.
11. Шельди Н. М. Булгаро-Татарские монеты XIII — XV веков. Казань, 2002. — С. 119.
12. Зайцев В. В. О находке трех кладов джучидских монет с литовскими надчеканками//Средневековая нумизматика Восточной Европы. Вып. 3. М., 2009. — С. 77.
13. Погорілець О., Саввов Р. Нові знахідки на Поділлі монет з литовськими контрамарками//Наукові записки. — Випуск 10. — Серія: Історичні науки. — Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка. — 2007. — С. 151–153.
14. Котляр М. Грошовий обіг України доби феодалізму. К., 1971. — С. 87–88.
15. Інтернет-ресурс www.zeno.ru/showgallery.php?cat=7372.
16. Gąsiorowski A. Itinerarium króla Władysława Jagiełły 1386–1434. Warszawa, 1972. — S. 58.